

MUTEZİLE EKOLÜ VE AKLIN BELİRLEYİCİLİĞİ

Osman AYDINLI*

Abstract

The Mu'tazilite School and its Approach to Reasoning

The distinctive feature of the Mu'tazilite school is to have laid down its fundamental principles as al-usûl al-khamsa (five fundamentals) and concentrated on theological and philosophical issues. Within the Mutazila, due to their different approaches to the imamate and politics, there emerged two main streams, the schools of Baghdad and Basra. The Mu'tazilite thinkers are most often defined as rationalist, individualist, liberal and eccentric figures. The members of this school attached great importance to reasoning in understanding and interpreting religious texts as well as the whole Islamic heritage.

In the history of Islamic thought, the Mu'tazilite School is characterized by its particular method in understanding and interpreting Islamic precepts. They took up an evident rationalist stand by giving the precedence to reasoning both in providing solutions to the intellectual challenges and in understanding and interpreting the Islamic scriptures alike. In this context, this article attempts to point out the rationalist dimension of the Mu'tazilite tradition.

Key words: Mu'tazilite, sects, 'al-usul al-khamsah, 'Abbaside period, Bayt al-Hikmat, Abû al-Huzayl al-'Allaf, Nazzam, Cahiz.

1. Giriş

İslâm düşüncesinde varlık gösteren ana ekollerden biri olan Mu'tezile, içinde bulunduğu çağın dinî, siyasî ve sosyal etkenleri neticesinde vücut bulmuş ve diğer din ve kültürlerle kaynaşma sürecinde düşünsel boyutuyla temayüz etmiştir. Mezhep, akılcı, özgürlükçü, bireysel, eleştirel ve sorgulayıcı din söylemini benimseyen ve geliştiren bir zihniyet olarak düşünce yelpazesinde seçkin bir konum elde etmiştir. Makalemizde bu ekolün temel doktrinlerinin neler olduğu, bu fikirlerin hangi süreç ve koşullar dahilinde teşekkül ettiği, yöntem ve görüşlerinde aklın belirleyiciliği ve İslâm düşüncesine sağladığı katkı ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Mu'tezile kavramı farklı nesiller ve kesimler tarafından kullanılmış olsa da sözcüğe yüklenen anlamlar değişkenlik gösterir. Mu'tezile adında muhaliflerinin kullandığı anlamda yerme ve kötüleme, kendi kullandıkları anlamda övgü ve yüceltme vardır. Mu'tezile'nin anlamındaki esas değişme, muhtemelen bu isimle anılan kişilerin, sözcüğe övgü ifade eden olumlu bir anlam yükledikle-

* Doç. Dr., Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi. E-posta: osmanaydinli@gmail.com

ri zaman olmuştur. Esasen felsefi metotların kullanımıyla Mu'tezile arasında güçlü bir ilişki vardır. Felsefi kavramlara vukufiyeti nedeniyle hem Dırar b. Amr ve hem de Ebu'l-Hüzeyl daha çok sistematik Mu'tezile kelamının kurucusu olarak kabul edilir. Bu süreci takiben Mu'tezile ismi, kelâmda akli metotları kullanan ve aynı zamanda "beş usûl"e indirgenen¹ ilkeler bütünü kabul eden entelektüel bir grup için kullanılmıştır. Buna göre Mu'tezile'ye özgü sayılabilecek iki nitelikten söz edilebilir. Birincisi sınırını Mu'tezile'nin tesbit ettiği beş usûlün benimsenmesi, ikincisi ise Yunan felsefesinin terminolojisine hâkimiyet.²

Kısacası Mu'tezile ekolü denildiğinde tevhit, adl, el-va'd ve'l-va'id, el-menzi-letü beyne'l-menzi-leteyn ve el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker olarak bilinen beş esası benimseyen ve kelâmî-felsefî meselelerle temayüz etmiş bir ekol anlaşılmalıdır.

Akılci yorumun ilk tezahürleri ekolün öncü isimlerinden Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in fikirlerinde kendini göstermiştir. Sonraki jenerasyondan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzam ve Câhız gibi isimlerle sistematik akılcılığın en üst düzeyine ulaşılmıştır. Hayyat, Ebu Ali Cübbaî ve Ebu Haşim Cübbaî'den itibaren ise bu akılcı söylem, farklılaşarak diğer mezheplere benzeşme ve dönüşüm sürecine girmiştir.

Mu'tezile'nin temel ilkelerine ve izlediği metotta aklın belirleyici gücüne geçmeden önce bu akılcı din söyleminin teşekkülüne etkide bulunan koşullara ve tarihsel geçmişine değinmek istiyoruz.

2. Ekolün Doğuşunu Etki Eden Faktörler

Mu'tezilî düşüncenin oluşması ve mezhebin temel ilkelerinin teşekkülünde etkili olan belli başlı faktörleri aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz.

a. Müslüman Toplumun Sorunlarına Çözüm Arayışları: Hz. Muhammed'in vefatını takip eden süreçte ilk halifeye Benî Saide'de bey'at edilmesi ve meydana gelen diğer siyasi gelişmeler, imamete ilişkin tartışmaları gündeme getirmiş ve bu tartışmaların sonraki nesillere yansımalarıyla da bu konu, ümmetin en önemli meselesi³ olma niteliğini kazanmıştır. Bu mesele Müslümanların siyaseten farklılaşmasının en önemli nedeni olmuştur. Ayrıca Hz. Osman'ın katli edilmesi, Hz. Ali-Muaviye arasındaki mücadele, Emevî-Haşimî soyları arasındaki çekişmeler, Emevîlerin mevaliye uygulamış oldukları ekonomik politika ve Arap üstünlüğüne dayalı tutumları gibi sosyo-politik hadiseler, hem

1 Hayyat, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiye'l-mulhid*, takd.: Muhammed Hicâzî, Kahire 1988, 188 vd.

2 W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: E. R. Fiğlalı, Ankara 1981, 266; Watt, *İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, çev.: Süleyman Ateş, Ankara 1968, 63.

3 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, tahk.: Helmut Ritter, Wiesbaden 1980/1400, 2.

müslümanları hem de düşünürlerini taraf tutmaya ve farklı siyasi tavırlar geliştirmeye sevk etmiştir. Başlangıçta müslümanlar arasındaki savaşlarla ve siyaset alanıyla ilgili yapılan tartışmalar, zaman içerisinde itikâdî bir hüviyet kazanmıştır. Kâfir, mümin, fasık, munafık, kebire ve mürtebib-i kebire gibi kavramlar tanımlanmaya çalışılmıştır.

Mu'tezile'nin beş esasından biri olan Adl'in teşekkülünden önceki safhayı oluşturan kader tartışmaları ise, Hz. Ali'nin hilafetinden sonraki mücadeleler sonucunda ivme kazanmıştır. Emevî idaresinin tutumu ve yönetimlerindeki haksız ve adaletsiz uygulamaları ve bunların Allah'ın kaderiyle meydana geldiğini iddia etmeleri,⁴ kendilerine muhalif olan hareketleri doğurmuştur. Kader düşüncesi, keyfi idareye son vermek ve sosyal adaleti gerçekleştirmek amacıyla Emevî saltanatına muhalif kişilerce işlenmiştir. Bu sebeple Mu'tezilî fikirlerin teşekkülünde, Müslümanlar arasındaki ihtilafı çözme yolundaki düşünsel çabaların etkili olduğu söylenebilir.

b. Eski Din ve Kültürlerle Karşılaşma ve İslâm'ı Savunma Psikolojisi: Dış dünyaya fetihler yoluyla açılma ve dinsel unsurların İslâm coğrafyasının birer parçası olması, inanç alanında ve sosyal boyutta karşılıklı etkileşimi doğurmuştur. Böylece diğer dinî fırkalar, İslâm fırkalarıyla iç içe yaşar bir hale gelmiş; görüş alış verişinde bulunmaları ya da mücadele içinde olmaları kaçınılmaz olmuştur. Bu etkileşim sürecinde, Mu'tezilî düşünürlerin kendi inanç ve görüşlerini, yabancı unsurlara karşı savunmaya çalıştıkları görülmektedir.

Bu bağlamda gelenek içerisinde Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in, Budizm, Dûalizm, bazı zındık ve Mecusilerle yaptıkları grup münazaraları zikredilebilir. Rivayete göre Basra'da Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Beşşar b. Burd (167/784), Salih b. Abdulkuddus (166/783), Abdülkerim b. Ebû'l Avcâ (155/772) ve -ismi zikredilmeyen- Ezd kabilesine mensup ev sahibi şahıstan oluşan bir grup, kendi aralarında belli konuları gündeme getirerek tartışırlardı.⁵ Yine Vâsıl'ın Maneviyye'yi red için yazdığı *Kitabu elfe meseletu fi'r-reddi ale'l-Maneviyye* adlı eseri,⁶ onun İslâm'ı savunmak amacıyla yabancı din ve kültürlerle mücadele ettiğini göstermektedir.

Vâsıl'dan ve Amr'dan sonraki dönemde de bu mücadelenin devam ettiği görülmektedir. Asıl mücadelenin yoğunlaştığı dönem ise, yabancı din ve kültür odaklarından kaynaklanan Zenâdika hareketinin başgösterdiği Mehdi dönemidir. Bu dönemde Mukanna (163/780) ile mücadele edilmiş⁷ ve yine

4 Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986, 143 vd.

5 Ebû'l-Hüseyn Ali b. Hüseyin Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitabu'l-eganî*, tahk.: Ahmed eş-Şenkâtî, Bulak ts., III, 24.

6 *Fadlu'l-i'tizal*, 241.

7 en-Nerşahî, *Târîhü Buhâra*, tahk.: Emin Abdilmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tirazî, Mısır 1385/1965, 98 vd.

İran düalizminin önemli ismi Salih b. Abdulkuddus (166/783)'la hem ilmi düzeyde⁸ hem de devlet düzeyinde mücadeleler yapılmıştır. Bu mücadelede Mu'tezili bilginlerin bilgi ve düşüncelerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bu mücadelenin Harun Reşid ve Me'mun döneminde de devlet adamları ve ilim adamlarının işbirliği ile devam ettiği bilinmektedir.

Yabancı din ve kültürlerle karşı İslâmı savunma psikolojisiyle hareket eden Mu'tezile, bu çerçevede Ehl-i Kitap'la birlikte Seneviyye (dualistler), Sümeniyeye (Budizm), mülhid filozoflar ve zenâdıkayla mücadele etmiştir. Mu'tezile'nin bu akımlarla ilişki kurması, İslâm dinini düşünce platformunda savunma amacına yönelikti. Mu'tezili bilginleri akli istidlal ve düşünme tekniğine başvurmaya, Irak kültür ortamında yetişmeleri dolayısıyla eski kültür ve medeniyetlerin etkisinde kalmış olmaları, mensuplarının mevaliden olması, kendilerini yabancı din ve kültürlerle cevap verme zorunda hissetmeleri ve Yahudi ve Hıristiyanlarla sürekli diyalog halinde olmaları ve eski felsefi görüşlere muttali olmaları gibi nedenler sevk etmiştir.

Sonuç itibariyle Mu'tezile'nin -özellikle tevhit ve adl prensiplerinin- teşekkülünde etkili olan faktörlerden birinin İslâm'ı savunma psikolojisinin motive ettiği yabancı din ve kültürlerle mücadele olduğu söylenebilir. Bu eğilim, Müslüman coğrafyanın rasyonalleşme ve diğer medeniyetlerle yüzleşmesi sürecinde meşruiyet kazanmış ve bu söylem kabul görmüştür.

c. Tercüme Faaliyeti ve Felsefi İlgi: Emevîler ve Abbasîlerin ilk yıllarında dinî düşüncenin sistemleşmeye başlamasıyla birlikte nakli ilimler kadar akli ilimler üzerinde de derinleşilmiş ve bu çerçevede değişik dillerden eserlerin tercümeleri yapılmıştır. Emevîler döneminde yapılan ilk tercüme tıp, kimya ve yıldız ilmi ile ilgili kitaplar iken⁹ sekizinci asırdan itibaren Hıristiyan ilahiyatı ve Yunan felsefesi ile ilgili eserlere yöneliş başlamıştır. Abbasi devletinin kurulmasıyla birlikte tercüme faaliyeti hız kazanmıştır. Ebu Ca'fer Mansur (158/775) döneminde Yunanca, Rumca, Pehlevice, Farsça ve Süryanice gibi yabancı dillerden yapılan tarih, siyaset, din ve ahlâka ilişkin tercüme halka sunulmuş ve bilgilenmeleri sağlanmıştır.¹⁰

Aynı şekilde Harun Reşid (193/809) de farklı ilmi alanlarda eserler tercüme ettirmişse de asıl tercüme faaliyetlerinin artması Me'mun (218/833) döneminde olmuştur. Eski Cündişapur Akademisi örnek alınarak kurulmuş olan Beytül-Hikme, felsefe ve çeşitli ilim dallarıyla ilgili kitapları tercüme etmeye yönelik bir faaliyetle¹¹ yeni bir veche kazandırılıp zirveye ulaştırılmıştır. Me'mun döneminde tercüme edilen eserler arasında Aristo'nun mantık,

8 *Fadlu'l-i'tizal*, 258.

9 İbn Cülcül, *Tabakatü'l-etibbâ ve'l-hukemâ*, tahk.: Fuad Seyyid, Beyrut 1405/1985, 61; İbn Nedim, *Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairi el-Mazindirî, Beyrut 1988, 434.

10 İbn Nedim, s. 150; İbn Kiftî, *İhbaru'l-ulemâ bi ahbari'l-hukemâ*, Kahire ts., 149.

11 İbn Kiftî, 168 vd.

tabiat, psikoloji, ahlâk ve metafiziğe ilişkin eserleri de önemli bir yer işgal etmiştir. Me'mun'un başlattığı felsefi hareket, Yunan, İran, Hind, Hristiyan, Yahudi kültürü ve felsefesiyle ilgili fikirleri İslâm muhitine tanıtmış ve Ebû'l-Hüzeyl, Nazzam, Cahız gibi Mu'tezililerin felsefi kitapları mütalaa etmelerini sağlamıştır.

İslâm düşünce ekolleri tarihinde entelektüel bir seviye yakalayan Mu'tezile mezhebi, felsefe kitaplarının çevirisinden sonra özgün bir nitelik kazanmıştır. Ekol mensuplarını Yunan felsefesini incelemeye sevkeden sebep, filozofların ve diğer din ve kültür mensuplarının, bazı İslâmi prensiplere hücum etmeleri karşısında, kendi tartışma metot ve tekniklerini kullanarak cevap verme çabasıydı. Bu sebeple rasyonelleşme sürecinde Mu'tezilî bilginlerin felsefeye ilgi duymaları ve bu doğrultuda çaba sarfetmeleri, ekolün özgün bir yapıya bürünmesinde etkili olmuştur.

3. Ekolün Teşekkül Süreci ve Tarihi Geçmişi

Mu'tezile'nin teşekkül sürecinde ilk Mu'tezilî fikirlerin önemli bir yeri vardır. İlk esas olan el-Menziletü beyne'l-menziletayn fikrinin ortaya çıkması ile birlikte Mu'tezile'nin oluşum süreci örülmeye başlamıştır. Bu esasın teşekkülüne ilişkin farklı isimlerin merkeze alındığı rivayetler söz konusu ise de, fikrin oluşumu ile ilgili tarih hemen hemen bellidir ve ilk teşekkülün merkezi isimleri Vâsil b. Atâ ile Amr b. Ubeyd'dir. Esas itibarıyla teşekkül süreci Mu'tezile'nin beş esasının teşekkülü ile sıkı sıkıya irtibatlıdır.

Teşekkül sürecinde kilit grup olarak karşımıza içlerinde Ebû'l-Hüzeyl, Bişr b. el-Mu'temir, Nazzam gibi önemli isimlerin bulunduğu bir jenerasyon çıkmaktadır. Bu dönemden önce usulü hamse/ beş esasın muhteva olarak tam teşekkül etmemesinin yanı sıra kavram olarak da hiç telaffuz edilmediği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Mu'tezile için felsefi kavramların kullanımının yanı sıra beş usül ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu kavramı ilk kez Ebû'l-Hüzeyl'in kullandığı ve *Kitabu'l-hucce* adlı eserinde usulü hamseyi açmaya çalıştığı ve kelamî problemlerin birçoğunu tahlil ettiği rivayet edilmiştir.¹²

Hicretin II. yüzyılından itibaren Basra'da oluşan Müslüman düşünürler topluluğunun temsil ettiği eğilim, Mu'tezilîler adı altında, hızlı bir şekilde yayılmaya başlamış ve Abbasîler döneminde Bağdat şehri de bu ekolün en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Yine bu dönem içerisinde öğretisi, devletin resmi ideolojisi olarak kendini kabul ettirebilmiştir.

Me'mun'un iktidara gelmesi ile birlikte ekolün yıldızının parladığı, siyaseten güçlü bir konuma yükseldiği ve Mu'tezilî bilginlerin sarayda nüfuz sa-

12 Tusi, *Tefsiru't-tbyân*, tahk.: Ahmed Habib Kasır el-Amili, Mektebetü'l-Emin 1385/1965, V, 29.

hibi olduğu ve kelamî tartışmalara serbestiyetin getirildiği görülmektedir.¹³ Mu'tezilî fikirler, devletin de destek vermesiyle hem sarayda hem siyasi arenada hem de ilim meclis ve halkalarında önemli bir konuma gelmiştir. Bu dönemde Mu'tezilî bilginler, siyasi erkin yanında yer almışlar ve mevcut sistemi desteklemişlerdir.

Me'mun'un hilafetine kadar bireysel düzeyde tartışma konusu edilen halku'l-Kur'an düşüncesi, Halife tarafından resmîyete dönüştürülerek, bu ilkeye inanma devletin resmî politikası haline getirilmiş; eyaletlerde ve Bağdat'ta mihne sorgulamaları hızlandırılmıştır. Kur'an'ın mahluk olduğu görüşü, Hz.Ali'nin bütün sahabilerden, hatta Peygamber'den sonra tüm insanlardan daha faziletli olduğu görüşüyle birlikte 212/827 yılında ilan edilmiştir.¹⁴ Bu siyasetin izlenmesi ve sürdürülmesinde bir Mu'tezilî olan Ahmed b. Ebi Duad (240/854) ismi öne çıkmıştır. O, Me'mun'un sarayında itibar görmüş; Mu'tasım'ın hilafete geçişinden kısa bir süre sonra başkaldılığa getirilmiş ve bu makamda resmî soruşturmaların yürütülmesinden sorumlu kişi olarak görev yapmıştır.¹⁵ Me'mun döneminde başlayan mihne siyasetinin, Mu'tasım ve Vasık döneminde de sürdüğü görülmektedir.

Mu'tezile'nin hem zirvede olduğu yıllarına hem de düşüşe geçiş sürecine tanık olan önemli bilginlerden biri de Nazzam'ın öğrencisi Câhız'dır. O, İslâm akılcılığının en önemli merkezlerinden biri olan Basra'da doğmuş ve bu ortamın siyasi, sosyal, kültürel ve düşünsel havasını solumuş ve burada elde ettiği imkânlar sayesinde Mu'tezile'ye özgü serbest düşünce yapısı ve ekol içinde teolojik konularındaki görüşleri ile İslâm düşünce tarihinin çok saygın simalarından biri olmuştur. Câhız ekolün zirve yıllarında Bağdat'ta önemli mevkiilerde bulunan kişilerle irtibatı olmuştur. Kelamî boyutu güçlü olan, ileri sürdüğü görüşleri ortaya koymada ve kanıtla desteklemede maharetli olan Câhız, bu niteliklerini devlet ricali ile olan ilişkilerinde lehine kullanabilmiştir.

Mu'tezile, Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde, bilimde, düşüncede ve politikada altın bir çağ yaşamasına karşın Mütevekkil ile başlayan yeni dönemde, iktidarı ve siyasal gücü yitirmiştir. Bu halife, Mu'tezilî düşüncüyü iktidardan edecek ve köklü bir paradigmat değişimi getirecek bir sürecin başlamasına ön ayak olmuş ve iktidar olur olmaz dinî ve fikrî politikada değişiklikler yapmayı öngörmüştür. Tahta çıktığı 232/847 yılında, Kur'an ve diğer konularda tartışma yapılmasını yasaklamış ve Vasık döneminde mihne politikasının mağduru olarak hapse giren şehir halkının serbest bırakılmasını sağlamıştır.¹⁶ Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünenlerin hapisten çıkartılması,

13 İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, tahk.: Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1949, 45.

14 Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülük*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1386/1966, VIII, 619.

15 Hatib Bağdadi, *Tarihu Bağdat ev Medinetu's-Selâm*, Matbaatu's-Saade 1931/1349, IV, 151.

16 Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Cafer Yakubi, *Tarihu'l-Ya'kubi*, Beyrut 1992, II, 485.

muhaddislerin Samerra'ya çağrılarak kendilerine hediyeler verilmesi ve sıfatlar ve rü'yet konularında hadis rivayet etmelerinin istenmesi,¹⁷ bazı Mu'tezili devlet adamı ve bürokratların bertaraf edilmesi,¹⁸ Ali oğullarına karşı oldukça sert tutumu¹⁹ ve Kur'an üzerine yapılan tüm tartışmaları yasaklaması, yeni halifenin izlediği siyasal programın ana başlıklarıydı. Böylece Mütevekkil bu uygulamalarıyla siyasi kadrosunu değiştirmiş ve devletin resmî ideolojisi olan Mu'tezililiğe büyük bir darbe vurmuştur.

Siyasi erkin Mu'tezili yaklaşımdan desteğini çekmesiyle birlikte ekol, diğer alanlarda da gücünü hissedilir bir şekilde kaybetmeye başladı. Bunun yanı sıra zamanında mihne politikasından etkilenen kesimler, intikam alma fırsatını elde etmiş oldular. Bunun için iktidarın gücünü kullandılar ya da ilkelere, yöntemlerine ve anlayışlarına hücum etmeyi tercih ettiler. Kamuoyunun gözünde Mu'tezile'yi, toplumda kabul görmeyen bazı görüşlerini gerekçe göstererek küçük düşürmeye çalıştılar. Bu sosyal, ilmî ve fikrî abluka sonucunda ekolden ayrılanlar ve diğer mezheplere geçenler oldu.

Mu'tezile'yi yeniden altın çağına döndürme girişimleri ve bu doğrultudaki çabaları nedeniyle ekolün gümüş çağı nitelendirilmesine sebep olan düşünürlerden ikisi baba-oğul Ebu Ali (303/916) ve Ebu Haşim Cübbâi (321/933)'dir. Bu dönemde ekol adına yeni arayışların olduğu ama yeni alanların oluşturulmadığı bir zaman dilimi olmuş; daha çok eski meselelerle ilgili karşı görüşlere cevap yetiştirme ve meselelere detay konular ekleme uğraşı verilmiştir.²⁰ Değişik bir anlatımla ekol içindeki farklı görüşlerin sistematize edilmesinin yolu açılmış ya da geleneksel anlayışlar yeni teorilerle güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Akılıcı din söylemi, Mu'tezile'nin, siyasal ve bilimsel gücünü yitirmesiyle birlikte özgünlüğünü koruyamadı. Sonucunda da gelenekçi zihniyetin etkisi altında kalarak kendilerine has metot ve epistemolojilerini geliştirme şansını kaybettiler.

4. Ekolün Düşünce Sisteminde Aklın Belirleyiciliği

Mevalî (Arap olmayan) kökenli entelektüel çevrelerce sistemleştirilen Mu'tezile, akılıcı din söylemin en önemli temsilcisidir. Yabancı din ve kültürlerle karşı İslâm'ın savunusunu yapan ekole mensup düşünürler, akla ve akıl yürüt-

17 Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî, *Tarîhu'l-hulefâ*, tahk.: M. Muhyiddin Abdilhamid, Beyrut 1989, 392.

18 Mesudî, *Murucu'z-zehab ve meadînu'l-cevher*, tahk.: M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1988, IV, 96.

19 İbn Tıktaka, *el-Fahrî fi'l-adabî's-sultanîyye ve'd-düveli'l-İslâmîyye*, Beyrut ts., s.237; Takyeddin el-Makrizî, *en-niza' ve't-tehasum fîma beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*, tahk.: Hüseyin Mu'nis, Kahire 1984, 108.

20 Watt, *Teşekkül*, 371.

melere dayalı özgün bir teoloji geliştirmiş ve bu meyanda birçok eser telif etmişlerdir. Bu mezhebin düşünce sisteminde aklın belirleyiciliği meselesini; geliştirdikleri metot ve savundukları ilkeler ekseninde tespit etmeye çalışacağız.

4.1. Metot Açısından

Mu'tezile alimleri, usûle dair telif ettikleri kitaplara genellikle "nazar" konusuyla giriş yapar. Bu başlık altında aklın önemine, takip ettikleri metotta aklın yerine ve araştırma konusu yaptıkları hususlarda akli delillere ne şekilde dayandıklarına yer verirler.

Mu'tezile basit anlamda akli "insanın onunla kendini ve dışındakileri, yerle göğü ayıran ve bilginin kazanılmasını sağlayan güç"²¹ olarak tanımlamıştır. Bîşr b. el-Mu'temir (210/825) ise bir şiirinde, akli "iyiyi kötüden ayıran ve bilinenden yola çıkararak bilinmeyenin hükmünü veren mükemmel bir hâkim"²² olarak nitelmiştir. Akılcılık kavramının ise bundan öte bir metota ve sisteme işaret eden bir anlamı vardır. İslâm düşüncesinde akılcılık, nasların anlamlandırılmasında ve naslardan bağımsız hüküm çıkarmada kullanılan akıl eksenli bir yöntemi ifade etmektedir. Mu'tezile'nin aklın alanı ve belirleyiciliği konusunda geliştirdiği bazı kriterler vardır. Buna göre nasların anlaşılması ve yorumlanmasında akli esas alma temel prensiptir. Bunun yanı sıra bilginin kaynakları arasında yer alan duyular, haber ve sezgi karşısında akla öncelik tanınır. Ayrıca aklın hüküm verme yetkisi bulunduğu kabul edilmiştir.

Mu'tezile, "Din, akıl, rey ve burhanla anlaşılır." derken akli ne derece önceliklerinin de ipuçlarını verir. Ekol akli, dinî metinlerin yanında başlı başına bir otorite saymakta ve aklın kendi imkânlarıyla edindiği bilgilere de vucûb derecesinde değer vermektedir. Mu'tezili bilginler, Din ve akıl tarafından keşfedilebilen ilkelerin birbiriyle uyumlu olduğu ve dahası birbirini tamamladığı tezini savunmaktadır. Bu yaklaşım, dinin akilla çatışmadığı sonucunu doğrulamaktadır.²³

Ekol, nasslara bağlı kalmakla birlikte İslâmî düşünceye akli yorumu ve felsefi düşünme becerisini katmıştır. Bu yaklaşımı daha Mu'tezile'nin öncü isimlerinde görmek mümkündür. Söz gelimi Vâsıl b. Atâ, hakkın dört şekilden biriyle bilindiğini ifade etmiş ve bunların da natık olan Kitab (Kur'an), üzerinde icma olan haber, akli hüccet ya da icma-i ümmet olduğunu²⁴ söylemiştir. Vâsıl, Kur'an-ı Kerim tasavvurunda, yorumlama ve ayetlerden istinbat çıkarma gibi nitelikleri öne çıkarmıştır. Ona göre akıl, kitabın yanibaşında bulunan önemli kaynaklardan biridir.²⁵

21 Eş'arî, 480.

22 Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Hayevân*, tahk.: Abdusselam M. Hârûn, Beyrut ts., VI, 292.

23 Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd*, XIV, 23.

24 Ebu Hilâl Askerî, Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut 1407/1987, 255.

25 Mahmud Kamil Ahmed, *Mefhumu'l-adl fi tefsiri'l-Mu'tezile li'l-Kur'an*, Beyrut 1983, 12 vd.

Mu'tezile ekolü, inanç alanına giren konularda da akla, belli bir konum tahsis etmektedir. Mu'tezili bilginler, Allah'ı tanımanın aklen vacip olduğunu ileri sürerek Peygamber gelmesinde de her insanın aklıyla Allah'ın varlığını bulup inanmakla yükümlü olduğu sonucuna varmışlardır. Akıl, zarurî ilmin kazanıldığı güçtür. Akıl yoluyla insan, selim bir düşünmeye sahip olur. Böylece kendini ve kendi dışındakileri ayırır. Ebû'l-Hüzeyl, ilm-i ıztırarla insan fitratında varolan zaruri meseleleri kast eder.²⁶ Bu sebeple Allah'ı ve onu tanımaya yarayan bilgiler, zorunlu bir şekilde akılla bilinir. İnsan bu fitrî akılla Allah'ı bilir ve alemin Allah tarafından yaratıldığını ayırt eder. Bu güç yani bilgi elde edildikten sonradır ki sorumluluk meydana gelmektedir.

Mu'tezili bilginlerden Ebû'l-Hüzeyl, Allah'ın mü'min oldukları takdirde ödüle layık olacak kafirlere lutfetmek yükümlülüğü taşımadığını; çünkü insanlarda akıl bulunduğunu ve inanç konusunda seçim yapacak durumda olduklarını söylemiştir.²⁷ O, akli adalet yolunda insana rehber olacak en üstün meleke olarak kabul etmektedir. Vahiyden önce işlerinde insana fitrî olan akli rehberlik etmektedir. Ayrıntılı konularda ise adaletten şüphede olan kişilere akla değil, yargısal adaletin ölçüsüne uymalarını tavsiye etmiştir. Onun kastettiği aklın emrinin sınırlanmamış olduğu, bu sebeple de tecrübe edilmiş bulunan (vahiy-şariat) hukuka rağbet edilmesi gerektiğidir.²⁸ Akılla insan Allah'ı bilmeye, iyiyi kötüden ayırmaya (husun-kubuh), erdemli ve onurlu bir yaşam sürmeye güç yetirebilir. Mu'tezile'nin geliştirdiği bu akılcı perspektif, sonraki dönemlerde ortaya çıkan felsefi düşüncenin de, üzerinde gelişme imkânı bulduğu bir platform olmuştur.

Mutezili bilginler, beş temel esastan tevhit ve Adalet'in, akılla bilinebileceğini, iyiliği özendirme kötülükten sakındırmak ilkesinin ise hem akıl hem de nakille bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir. Ekol mensuplarının bu metotlarını, "akıl esastır, nass tevîl edilir veya akıl önce nakil sonra gelir" şeklinde formüle ettikleri görülmektedir. Akılcılık üzerinde geliştirdikleri yöntemlerinde, mutlak doğruluk iddiasında bulunmaları ve bunun sonucu olarak kendi dışındakilere siyasi erki de kullanarak görüşlerini zorla benimsetmeye çalışmaları, hem siyasal hem de düşünsel anlamda zayıflamalarına neden olmuştur.

4.2. Genel İlkeler (Usulu'l-Hamse) Açısından

Ekol tarihinde "usulu'l-hamse" olarak şöhret bulan beş ilke Mu'tezile ile özdeşleşmiştir. Bu genel ilkeler olmaksızın Mu'tezile'den söz etmek mümkün değildir. Bu beş esas, oluşum sırasına göre el-menziletü beyne'l-menziletayn, el-va'd ve'l-va'id, emru bi'l ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker, tevhit ve adl esastır.

26 Aîşe Yusuf el-Mennai, *Usulu'l-akidetü el-Mu'tezile ve's-Şiati'l İmamîyye*, Daru's Sakafe 1412/1992, 78.

27 Eş'ari, 576 vd.

28 Macid Hadduri, *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul 1991, 214.

İlk olarak teşekkül eden **el-Menziletü beyne'l-menzileteyn** ilkesi, büyük günah işleyen kimsenin, ne mü'min ne de kafir olduğu, ikisinin arasında bir yerde bulunduğu ve tevbe etmediği takdirde cehennemlik olacağı; fakat cezasının kafirlerden daha hafif olacağı anlamına gelmektedir. Bu görüşün ilk kez Vâsıl b. Atâ tarafından "Kebire sahibi ne mutlak mü'min ne de mutlak kafirdir; o iki yer arasında bir yerde (el-Menziletü beyne'l-menzileteyn) 'dir" şeklinde ifade edildiğini öngören rivayetler yaygındır.

Başlangıçta siyasî çıkışlı olmasına rağmen zaman içerisinde itikâdî hale gelen bu ilke çerçevesinde küfr, nifak, fiske, iman gibi bazı kavramlar tartışılmıştır. Vâsıl ameli imandan bir cüz olarak kabul eder ve mü'minler, kafirler ve münafıklar hakkında Kur'an'da bulunan ve hadislerde varid olan hükümlerin büyük günah işleyen kimseye uygulanamayacağını ifade eder. Bu durumda bunlara uygun başka bir hüküm vermek gerekecektir ki, Vâsıl bu sorunu iman makamı ile küfür makamı arasında üçüncü bir makam bulunduğunu söyleyerek çözer. Bu tür günahkâr tevbe ederse iman makamına döner, etmezse küfürde kalır; fasık olarak adlandırılan bu kimse cehennemde ebedi kalmak üzere cezalandırılır. Bu tarz görüşler, nasslar çerçevesinde akıl yürütmeye yönelik ilk çabalardır.

Vâsıl'ın fikrini benimseyen ve savunan Mu'tezile geleneği, bu görüşünü pekiştirmek için bazı ayetleri delil olarak göstermiştir. (Hucurat, 49/7; Secde, 32/18; Nisa, 4/14; Nisa, 4/13; Nur, 24/4.) Bu ayetlerde isyan edenin, bir mü'mini kasten öldürenin ve iftirada bulunanın fasık diye isimlendirilmesine karşın inanç derecesinin ne olduğu belli değildir. Vâsıl'ın konuya dair görüşlerinin özellikle Hayyat tarafından Kur'an ve Sünnet'le delillendirildiği görülmektedir.²⁹

El-Va'd-ve'l-va'id: Mu'tezile'ye göre, va'd iyilik yapanları ödüllendireceğini va'deden Allah'ın bu sözünden asla dönmemesi ve bu ödülü vermesi; va'id ise, kötülük yapanları, günah işleyenleri ve adaletsizlik yapanları cezalandırmakla veya ebedi cehennemlik olmakla tehdit eden Allah'ın, bu tehdidinden de vazgeçmemesidir. Mu'tezile'nin va'd ve va'id esası, tarihi bakımdan mürtekib-i kebirin durumuyla ilgili tartışmaların bir sonucu ve ayrıntısı olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü bu konu Cemel ve Siffin savaşına katılan insanlar hakkında mü'min, kafir, münafık ya da ikisi arasında bir yerde (el-Menziletü beyne'l-menzileteyn) şeklindeki tanımlamalarla alakalıdır. Bu isimlendirmenin dünyevî bir tarafı olduğu gibi, uhrevî bir tarafı da vardır. Bu sebeple insanların işledikleri günahlardan dolayı cezalandırılıp cezalandırılmayacağı hususunun tartışılması gündeme gelmiştir.³⁰ Mu'tezile, ebediyen ateşte kalma vurgusunda bulunan va'id ayetlerinin kafir ve fiske için genel olduğunu işlemektedir.³¹

29 Hayyat, 238.

30 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, tash.: Muhammed Fehmî Muhammed, Beyrut 1990/1410, I, 43.

31 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdülkerim Osman, Kahire 1965, 666.

Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd, Âl-i İmrân yedinci ayetinde yer alan “*muhkem-müteşabih*” terimlerini yorumlarken fasıkların cezasının cehenem olacağını açıklayan ayetlerin muhkem, cezasını kullarından gizleyip diğerleri gibi beyan etmeyen ayetleri müteşabih saymışlardır.³²

el-Emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker yani iyiliği emretmek ve kötülüklerden sakındırmak prensibi de, tarihi bakımdan önceki dönemlerde ortaya çıkmış bir meseledir. Bu esasın, zulme karşı güçle karşı koyma ve adil olmayan yönetime isyan şeklinde siyasi boyutu ve iyiliğin yerleştirilmesi ve kötülüğün ortadan kaldırılması şeklinde ahlâki boyutu bulunmaktadır. Bu sebeple el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker kavramına değişik zamanlarda farklı anlamlar yüklendiğini söyleyebiliriz. Vâsıl ve Amr'ın, imamın adil olması gerektiği ve siyasi adalet konusunda hassas oldukları görülmektedir;³³ bu sebeple de meselenin siyasi boyutu onlarla birlikte teşekkül etmiştir. Bu prensibin ahlâki boyutta ele alınması ise, Ebu'l-Hüzeyl'den sonraki dönemin Mu'tezile uleması Ebu Ali Cübbâi ve Ebu Haşim Cübbâi ile gerçekleşmiştir. el-Emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münkerin akılla mı, yoksa nassla mı bilinmesinin vucubiyeti,³⁴ emir ve nehyin vucubiyetinin düşmesi,³⁵ münkerden sakınmanın vacib olduğu, yumuşak sözle ikazın yapılması gerektiği, bırakılmıyorsa sert sözle uyarının gerekli olduğu, yine bırakılmıyorsa baskı uygulanmanın, yine bırakılmıyorsa katletmenin vacib olduğu³⁶ gibi hususlar baba-oğul Cübbâiler tarafından tartışılmıştır.

Erken dönemde ortaya çıkan bu üç esasla ilgili görüş ve değerlendirmeler, nass ön planda olmak koşuluyla akli ölçütler çerçevesinde ele alınmıştır. Fakat felsefi düşüncenin tercümeler kanalıyla İslâm düşüncesine girmesiyle birlikte tevhit ve adl esasları teşekkül etmiş ve akıl yürütmelerin sınırları zorlanmıştı.

Tevhit

Mu'tezile ekolünün akılcı metodu, tevhit ve adl ilkelerine yönelik görüşlerinde belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Ekol mensupları tevhit prensibi çerçevesinde Allah-alem ilişkisine değinerek ilahi sıfatlar, ilahi kudret, cisim, cüz'ün lâ yetecezza (atom), hareket, sükun gibi konularda özgün fikirler ortaya koymuşlardır. Bu konularla ilgili fikirlerin Ebu'l-Hüzeyl'den önce basit düzeyde tartışıldığı ve tam olarak olgunlaşmadığı anlaşılmaktadır. Sonraki süreçte tevhitte ilişkin kavram ve görüşler geniş olarak yorumlanmış ve istilâhî anlamda kullanılmıştır.

32 Bağdadî, *Kitabu usulu'd-din*, Beyrut, 1981/1401, 221 vd.

33 Ebu'l-Ferec İsfahânî, *Mekâtîlü't-Talbiyyîn*, tahk.: es-Seyyid Ahmed Sakar, Kahire 1368/1949, 209.

34 Kâdi Abdülcebbar, 742 vd.

35 Kâdi Abdülcebbar, 145.

36 Kâdi Abdülcebbar, 744 vd.

Mu'tezile'nin tevhite ilişkin anlayışlarının, bazı İslâm dışı dinlerdeki düalizme, teşbih ve teccimde bulunan İslâm fırkalarına ve özellikle de Hadis ehlinin Kur'anî kavramları aynen almalarına karşı şekillendiğini söyleyebiliriz. Söz gelimi onlar nur ve zulmet ikiliğine dayanan Tanrı anlayışına karşı tek Allah inancını önplana çıkarırken Seneviyye³⁷ ile, Allah "eşya gibi olmayan şeydir" ya da "Allah için uzunluk, derinlik ve genişlik gibi boyutlar söz konusu değildir", derken de Allah'ı cisme benzeten³⁸ anlayışlarla mücadele etmiştir.

Mu'tezile, Allah'ı sıfatlardan arındırma üzerine bina ettiği tevhit prensibi çerçevesinde, Allah'ın sıfatlarının zâtının özü olduğu yani Allah'ın ilmiyle alim, kudretiyle kadir, hayatla hay olduğu, yaratılmışların sıfatlarından Allah'ın tenzih edilmesi gerektiği,³⁹ Allah'ın cisim veya gölge olmadığı, şahıs, cevher veya araz kabul edilemeyeceği, Allah için uzunluk, derinlik ve genişliğin sözkonusu olmadığı, Allah'ın parçalara ayrılamıyacağı ve bölünemeyeceği, Allah'ın kudret, hay ve ilim sıfatlarının zıddı olan acz, ölüm ve cehaletle vasıflanamayacağı⁴⁰ ve benzeri fikirler üzerinde daha çok durmuştur.

Allah'ın eli, yüzü, oturuşu, ilim, kudret, arş gibi kelimelerin mecazî olarak ele alınması gerektiği, ilahi kelâmın yaratılmış olduğu, Allah'ın hiçbir somut özelliklerle tanımlanamayacağı, kötülüğün Allah'a izafe edilemeyeceği; çünkü onun insana özgü bir haslet olduğu, Allah'ın ahirette görülemeyeceği gibi görüşleri onların tevhit ve Allah anlayışlarını tamamlayan unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Mu'tezile bu konudaki görüş ve öğretilerini bilgi, akıl ve düşünceye dayandırmakta ve bunun yanı sıra kendilerini ayetlerle desteklemektedir.

Mu'tezilî ekol içerisinde akli ölçütlerin kullanımındaki özgürlüğe paralel olarak farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Ebû'l-Hüzeyl, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir, İskafî, Muhammed b. Abdulvehhab el-Cübbaî gibi bazı kelimacılar, Allah'ın idaresi ve yönetiminin her yerde olduğu anlamında "Allah her mekândadır" (fi külli mekân) görüşünü benimserken buna karşılık Abbad b. Süleyman ve Hişam el-Fuvatî gibi bazı Mu'tezilî kelimacılar ise, Allah'ın mekândan münezzeh olduğu anlamında "Allah bir mekânda değildir" (lâ fi mekân),⁴¹ görüşünü savunmaktadır. Mu'tezile tevhit konusunu ele alırken, bu mananın daha çok Allah için medh yani övgü ifade edip etmediğini dikkate almaktadır.

Allah'ın mahiyeti ve mahluk olan alemin mahiyeti arasındaki her türlü benzerlik onların bakış açısına göre kaldırılmalıdır. Onlar, "Leyse kemislihi şeyün" (Allah'ın benzeri hiçbir şey yoktur.) (Şurâ, 42/11) ayetinin muhkem

37 *Fadlu'l-i'tizal*, 258.

38 Cemil Saliba, "Ebû'l-Hüzeyl Allaf (Felsefetu Ebi'l-Hüzeyl)", *MMIADm*, Dimeşk 1946, c. XXI/5-6, 207.

39 Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 44 vd.

40 Eş'arî, 155 vd.

41 Eş'arî, 157.

olduğu ve bundan dolayı Allah'ın mahlukların sıfatıyla vasıflanamayacağı iddiasındaydılar. Mu'tezile'nin bu konudaki mantığına göre sıfat ya hadis olur ya da kadim. Hadis olduğunda Allah onunla vasıflandıktan sonra vasıflanamaz. Eğer vasıflanırsa zâta değişme meydana gelmiş olur. Mesela Allah'ın ilim sıfatı varsayıldığında zât, ilimsizlik halinden ilme değişmiş olur; değişim ise hudusun delilidir.⁴²

Ebû'l-Hüzeyl, "Allah zâti bir ilimle bilir" derken, Ebu Ali Cübbaî ilim tabirini kullanmaz ve sadece "Allah zatıyla bilir"⁴³ ifadesini kullanır. Yine Cübbaî onun kudret, ilim, ve hayattan ibaret üç zati sığata vucud sıfatını da ekleyerek dörde çıkarır.⁴⁴ Ebu Haşim'in ahval nazariyesi olarak bilinen görüşü de Ebû'l-Hüzeyl'in görüşünün geliştirilmiş şeklidir. Ebû'l-Hüzeyl'in, bir mahalde olmayan Allah'ın iradesinin hudus olduğu görüşü, Mu'tezile -Ebu Ali Cübbaî, Ebu Haşim Cübbaî gibi- tarafından işlenmiş ve geliştirilmiştir.

Mu'tezile, tevhit ilkesi çerçevesinde ele aldığı sıfatlar meselesinde ve Allah-alem ilişkisini izah eden terminolojinin biçimlendirilmesinde, akli serbestçe kullanabilmenin bir sonucu olarak farklı görüşler ortaya koymuş ve İslâm düşüncesindeki akılcı eğilimlere zemin hazırlamıştır.

Adl

Mu'tezile, adl esası ile ilgili olarak da şer-hayır, iman-küfür, taat-masiyet cinsinden yapılan fiillerin dünya ve ahiret sorumluluğunun insanlara ait olduğuna vurgu yapmış ve insanın sorumlu oluşunu akıl, hür irade ve kendisine verilen potansiyel güce yani istitâya bağlamıştır. Bu esas çerçevesinde kul için hayırlı ve elverişli olanın yani aslahı yaratmanın Allah'a vacib oluşu, kudret, istitaat, haberin delil olabilmesinin şartları, doğrudan ve mütevellid (dolaylı) fiiller, kalp ve organların fiilleri gibi konular akılcı bir metotla irdelenmiştir.

İnsanın kendi fiilini gerçekleştirme konusunda hür olduğu ve bu yüzden işlediği iyi veya kötü amellerden dolayı ceza veya sevap görmesi gerektiği ve bunun Allah'ın adaleti ile paralellik arz ettiği noktasında ele alınan kader anlayışı, İslâm'ın ilk döneminde yalın ise de felsefenin İslâm dünyasına girmesiyle farklı bir niteliğe bürünmüş ve Mu'tezile'nin adl esasının temelini oluşturmuştur. Adl prensibinden hareketle Mu'tezile, insanın kendi fiilini yarattığı, Allah'ın insanları iradelerinde hür bıraktığı ve sorumluluk yüklediği fikrini işlemiştir. Böylece onlar, insanın akıbetini kendi fiiline bağlı saymakta ve insanlarla ilgili işlerde Allah'a adaletsizlik nisbet etmeyi kabul etmemektedir. Mu'tezile'ye göre hesap gününün gelecek olması, bir müslümanın adaletten yana tavır koymasını ve adl ilkesine gereken önemi vermesine gerektirmektedir.

42 Kâdi Abdülcebbar, *Fıralc ve tabakatu'l-Mu'tezile*, 138.

43 Eş'arî, 167.

44 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, 182.

Mu'tezile adl esası çerçevesinde hayır ve şer, aslah, istitaat ve insan fiillerine ilişkin meseleleri irdelemiştir. Mezhep, Allah'ın şerri yaratmayacağı ve onunla hükmetmeyeceği fikrini savunur. Buna gerekçe olarak da Allah'ın, şerri yaratması ve onunla hüküm vermesi ve ardından da kullarına azap etmesi halinde, kullarına zulüm yapmış sayılacağı hususunu getirir. Oysa adil olan Allah'ın kullarına zulüm yapması düşünülemez. Mu'tezile'den bir gruba göre Allah, zulme, yalana ve kötü şey yapmaya kadirdir, fakat bunu hikmetinden ve rahmetinden dolayı yapmaz.⁴⁵ Ebû'l-Hüzeyl, Ebu Ali Cübbaî ve Ebu Haşım Cübbaî gibi isimler, bu meseleyi Allah'ın kudreti dahilinde ele almışlardır. Fakat Nazzam, Allah'ın zulüm kapasitesi olmasını, onun adalet kapasitesinden bir takım eksiltmeler yapacağı ve bunun da onun öz ve kemaliyle çelişeceği düşüncesini benimsemiştir. Ona göre Allah'ın kötülük yapmaya gücü olur da yapmazsa, bu onun ilmine muhaliftir.⁴⁶ Mu'tezile'nin önde gelen yedi düşünürünün katıldığı ve anlaşamadan -hatta birbirlerini küfürle itham ederek- ayrıldıkları bir münazarada da bu mesele tartışma konusu yapılmıştır.⁴⁷ Sonraki Mu'tezile de, Allah'ın mutlak gücü ve adaletiyle çelişeceği düşüncesiyle, adalet etme kapasitesi ile zulm yapma kapasitesinin birbirine karıştırılmasını sakıncalı görmüştür.⁴⁸

Mu'tezile'nin üzerinde önemle durduğu adl ile ilişkili bir başka kavram da aslahtır ve kul için hayırlı ve elverişli olanı yaratmanın Allah'a vacib olduğu anlamına gelmektedir. Onun hikmeti, kulların iyiliğine riayet etmeyi gerektirmektedir. Ekol içerisinde tartışılan İyi-kötü (hayır-şer), güzel-çirkin (husun-kubuh), adalet-zulüm (adl-cevr) üzerindeki görüşler, aslah fikrinin temelini oluşturmaktadır. Mu'tezile'ye göre Allah aslah dışında olanı yapmaz. Çünkü aslah dışında bir iş yaparsa bu yaptığı şey, ya nakıs olur, ya cehl olur, ya da bir ihtiyaçtan doğar ki Allah bunlardan uzaktır. Aslah konusunda da ekol içerisinde tam bir görüş birliğinin olduğunu söylemek güçtür. Allah'ın kulları için yarattığı ortamdan daha iyisini yaratmaya muktedir olmadığını ve aslah fiillerinin sınırlı olduğunu savunanlar olduğu gibi, Allah kulları için yarattığından daha uygununu yaratabileceği ve aslah fiillerinin sonsuz olduğu görüşünde olanlar da vardır.⁴⁹

Mu'tezile, insanı mükellef bir varlık olarak görmekte ve bunu akıl, özgür irade ve kendisine verilen potansiyel güç yani istitaaya bağlamaktadır.⁵⁰ İnsanın

45 Eş'arî, s. 556 vd.; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd*, neşr.: T. Hüseyin, Kahire 1382-8/1962-5, VI/1, 128, 138.

46 Kâdî Abdülcebbar, c. VI/1, s. 141; İbnü'l-Arabî, *Arau Ebi Bekr b. el-Arabî'l-kelâmîyye ve nakduhu li'l-felsefeti'l-Yunanîyye el-avasım mine'l-kavasım*, tahk.: Ammar Talibi, II, 88 vd.

47 Rivayet hakkında daha geniş bilgi için bk. : Bağdadî, *el-Fark beyne'l-frak*, neşr.: M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut ts., 198-201.

48 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 345 vd.

49 Eş'arî, 576 vd.

50 Hüsnî Zeyne, *el-Aklü inde'l-Mu'tezile-tasavvuru'l-akl inde'l-Kâdî Abdülcebbar*, Beyrut 1978, 145.

fiillerini kendisinin yaratması ve seçme hürriyeti, zulmü Allah'dan nefy etme meselesi ve adl ilkesiyle irtibatlıdır. Mu'tezile insan fiillerine ilişkin görüşlerini irade-kudret (istitaat)-fiil düzleminde ortaya koymuştur. Söz gelimi Ebû'l-Hüzeyl'e göre istitaat (potansiyel güç), şeye veya o şeyin dışındakilere uygulanan bir güçtür. O fiilin gerekliliğinin dışındadır. Bu güç fiilin vukuunu gerektirmez. Çünkü insan bir şeye veya zıddına güç yetirebilirse muhtardır. Öyleyse istitaat ihtiyarın dışındadır.⁵¹ Fakat bazı müteahhirin Mu'tezililer, kudret fiille beraberdir, görüşünü ileri sürerek fiil olmadan kadir olmayı kabul etmezler.⁵² Mu'tezile genel olarak istitaatı (potansiyel güç), fiilden önce kabul eder ve fiili zaruri kılmayacağını (Gayr mucibe li'l fiil) söyler.⁵³ Mu'tezile'ye göre insandaki fiile niyet ve iradesinin akti, objeyi gerçekleştirmenin ön koşuludur.

Sonuç itibariyle Mu'tezile, daha çok Mürcie, Mücebbire, Cehmiyye, Rafıza ve diğer İslâm fırkalarından muhalifleriyle yaptığı münazaralar ve felsefi donanımı sayesinde, ilahi adalet, Allah'ın zulmetme kapasitesinin olup olmadığı, hayır-şer, aslah, tek makdura iki kadirin birleşmesi, insanın fiilleri ve mütevellid fiiller, keyfiyeti bilinen ve bilinmeyen fiiller, istitaat, insanın sorumluluğu gibi konularda yoğunlaşmış ve böylece adl prensibi teşekkül etmiştir.

5. Sonuç

Mu'tezile ekolü, İslâm dinini diğer din ve ideolojilere karşı savunma çabasında nakli delilleri yeterli görmeyerek akli burhanlara yönelmiş ve bu doğrultuda kendilerine özgü bir metot geliştirmiştir. Böylece hem Kur'an'a uygun hem de rasyonel nitelik arz eden bir öğretisi tesis edebilmişlerdir.

Mu'tezilî bilginlerin ve mezhebin birçok mensubunun diyalektik yönlerinin güçlü olması, yabancı din ve kültürel unsurlara karşı mücadele vermeleri, cedel ve tartışma ilmindeki seçkin konuları, tevhit ve adl esasları üzerinde yoğunlaşmaları gibi nedenlerden dolayı ekolün kelâmın teşekkülünde ve gelişiminde önemli bir katkısı vardır. Bu bağlamda Mu'tezile'nin kelâm metodundaki nassa bağlı kalmakla beraber akla da önem verme ve nasları akli çerçevede yorumlama tarzının, ehl-i sünnet kelâmının oluşumuna hizmet ettiği ve sünni kelâmcıları da etkilediği söylenebilir. Mu'tezile, Allah-âlem ilişkisi çerçevesinde cisim, araz, cevher ve atom görüşleri ile özellikle Eş'arilik ekolü kelâmcılarını ve İslâm düşünce sistemini etkilemiştir. Eş'arî'nin ve sonraki dönem Eş'arî düşünürlerin metinlerinde ve geliştirdikleri tabiat felsefesinde cevher, atom ve araz gibi kavramların önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu açıdan onların genel İslâm düşüncesine katkıları gözardı edilemez.

51 Hayyat, *İntisar*, 45.

52 Ebu Reşid Nisaburî, *el-Mesail fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, tahk.: Rıdvan es-Seyyid, Beyrut 1979, 284.

53 Eş'arî, 230 vd.

Mu'tezile'nin hem Basra ve hem de Bağdat ekolleri, prensip olarak "beş temel ilke"yi benimsemelerine rağmen birbirinden farklı düşünce, görüş ve yoruma sahip olmuştur. Bu husus, akla ve düşünce özgürlüğüne verdikleri değeri göstermektedir. Temel olarak Mu'tezile, insanı sorumlu bir varlık olarak görmüş ve onun sorumlu oluşunu akıl, hür irade ve kendisine verilen potansiyel güce yani istitaa'ya bağlamıştır. Şer-hayır, iman-küfür, taat-masiyet cinsinden yapılan fiillerin dünya ve ahiret sorumluluğunun insanlara ait olduğuna vurgu yapmıştır.

Mu'tezile, bilimsel bilgiye dayalı iman anlayışıyla ve insanın akli ve özgür iradesiyle gerçekleştirdiği her eyleminden sorumlu olacağı fikriyle, evrensel bir bakış açısı yakalamış ve her çağın anlayışına hitab edebilecek temel ilkeler koymuştur. Ayrıca onlar, bilimsel bilginin üretilmesi ve bilginin herhangi bir dine ve etnik yapıya özgü kılınamayacağı anlayışıyla hareket etmişler ve Yunan felsefesinden, İslâm dışı dinlerden ve kültürlerden hem ilmi açıdan hem de metod açısından yararlanmışlardır.

Mu'tezile, imamet ve siyaset anlayışında da akli ölçütleri kullanarak özgün düşünceler üretmiştir. Mu'tezile'de imamet konusunda egemen olan anlayış, devlet başkanını belirleme görevinin topluma bırakılmış olmasıdır. Onlara göre imam olacak şahsın adil olması ve iman ehli bulunması, Kitap ve Sünnet'i bilerek amel etmesi, bu kişinin belli bir soya veya kabileye aidiyetine gerek olmadığı -sonradan bu nitelik göz ardı edilmiş olsa bile- yöneticide bilgi ve adalet özelliğine vurgu yapılması, dönemleri için olduğu kadar günümüz koşullarında da önem verilebilecek ilkeler olarak dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak akılcı-hadarî din söyleminin en önemli temsilcisi olan Mu'tezile ekolü, temel ilke ve görüşlerinde geliştirdiği mantık örgüsü ve analitik düşünce tarzıyla, İslâm düşüncesindeki entelektüel çabanın bizzat kendisi olmuştur.

KAKNAKLAR

- Aydınlı, Osman, İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci -Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf-, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2001.
- , Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, Araştırma yayınları, Ankara 2003.
- , *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hititkitap yayınları, Ankara 2008.
- Bağdadî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Kitabu usulu'd-din*, Beyrut, 1981/1401.
- , *el-Fark beyne'l-fırak*, neşr.: M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut ts.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Hayevân*, tahk.: Abdusselam M. Hârun, Beyrut ts.
- Ebu Hilâl Askerî, Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut 1407/1987.
- Ebu Reşid Nisaburî, *el-Mesail fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, tahk.: Rıdvan es-Seyyid, Beyrut 1979.

- Ebu'l-Ferec İsfahanî, *Mekâtîlü't-Talibiyîn*, tahk.: es-Seyyid Ahmed Sakar, Kahire 1368/1949.
- Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, tahk.: Helmut Ritter, Wiesbaden 1980/1400.
- Haddurî, Macid, *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul 1991.
- Hatib Bağdadî, *Tarihu Bağdat ev Medinetu's-Selâm*, Matbaatu's-Saade 1931/1349.
- Hayyat, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiye'l-mulhid*, takd.: Muhammed Hicâzî, Kahire 1988.
- Hüsni Zeyne, *el-Aklü inde'l-Mu'tezile-tasavvuru'l'akl inde'l-Kâdî Abdülcebbâr*, Beyrut 1978.
- İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibbâ ve'l-hukemâ*, tahk.: Fuad Seyyid, Beyrut 1405/1985.
- İbn Kiftî, *İhbaru'l-ulemâ bi ahbari'l-hukemâ*, Kahire ts.
- İbn Nedim, *Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairî el-Mazindirî, Beyrut 1988.
- İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, tahk.: Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1949.
- İbn Tıktaka, *el-Fahri fi'l-adabi's-sultaniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut ts.
- Kadî Abdulcebbâr, Kadî'l Kudat Abdulcebbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakatü'l- Mu'tezile*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986.
- , *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdulkerim Osman, Kahire, 1988/1408.
- , *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid*, tahk.: Abdulhalim Mahmud-Süleyman Dünya, XX, Dâru'l-Mısriyye ts.
- Mahmud Kamil Ahmed, *Mefhumu'l-adl fi tefsiri'l-Mu'tezile li'l-Kur'an*, Beyrut 1983.
- el-Mennaî, Aişe Yusuf, *Usulu'l-akidetü el-Mu'tezile ve's-Şiati'l İmamiyye*, Daru's Sakafe 1412/1992.
- Mesudî, *Murucu'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*, tahk.: M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1988.
- en-Nerşahî, *Tarihü Buhâra*, tahk.: Emin Abdilmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, Mısır 1385/1965.
- Saliba, Cemil, "Ebû'l-Hüzeyl Allaf (Hayatuhu ve Felsefetuhu)", *MMİADm*, XXI/3-4, 107-117, Dımeşk 1946.
- , "Ebû'l-Hüzeyl Allaf (Felsefetu Ebi'l-Hüzeyl)", *MMİADm*, XXI/5-6, 205-217, Dımeşk 1946.
- es-Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tarihu'l-hulefâ*, tahk.: M. Muhyiddin Abdilhamid, Beyrut 1989.
- Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, tash.: Muhammed Fehmî Muhammed, Beyrut 1990/1410.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülük*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1386/1966.
- Tusî, *Tefsiru't-tbyân*, tahk.: Ahmed Habib Kasır el-Amili, Mektebetü'l-Emin 1385/1965.
- Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.
- , *Islamic Philosophy Theology-İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, çev.: Süleyman Ateş, Ank. Ün. Basımevi 1968.
- Yakubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Cafer, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut 1992.